

HÂREZM'İN MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN FETHİ (32-93/652-712)

THE CONQUEST OF KHWĀRAZM BY MUSLIMS
(32-93/652-712)

Aykut ÖZBAYRAKTAR

Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr

Makale Bilgisi

Türü: Araştırma makalesi
Gönderildiği tarih: 21 Temmuz 2023
Kabul edildiği tarih: 7 Eylül 2023
Yayınlanma tarihi: 25 Aralık 2023

Article Info

Type: Research article
Date submitted: 21 July 2023
Date accepted: 7 September 2023
Date published: 25 December 2023

Anahtar Sözcükler

Hârezm; Hârezmşâhlar; Afrîğiler;
Kuteybe b. Müslim; Orta Asya'da
İslâm fetihleri.

Keywords

Khwārazm; Khwārazmshāhs;
Afrīghids; Qutayba ibn Muslim;
Islamic conquests in Central Asia.

DOI

10.33171/dtcjournal.2023.63.2.7

Öz

Tarihi Hârezm bölgesi 93/712 yılında Emevilerin Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhîlî'nin komuta ettiği bir harekâtla Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Bununla birlikte İslâmî yazılı kaynaklar Müslümanların Hârezm'i fetih maksadıyla Kuteybe'den evvel, 32-85/652-704 yılları arasında farklı tarihlerde beş defa daha harekât düzenlediklerini ve bunların dördünde başarılı olduklarını da bildirmişlerdir. Bu makale Müslümanların Hârezm'e karşı tertipleedikleri altı farklı askeri harekâtı incelemektedir ve yorumlamaktadır. Konuyla ilgili rivayetleri ve araştırmacıların ileri sürdükleri görüşleri arkeolojik ve numismatik bulguları da dikkate alarak değerlendirmekte ve eleştirmektedir. Bu çalışmayla Müslümanların Hârezm'i ele geçirmesi zor ve getirisi az, ikincil bir hedef olarak kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Görünüşe göre bu durum, Hârezm'in geniş çöller tarafından kuşatılmış coğrafi konumuyla ve doğal sınırlarıyla alakalıdır. Kuteybe b. Müslim'den önce Hârezm'e yönelen ilk beş harekâttan ilki, iklim koşulları nedeniyle yarıda kesilmiştir. Diğer dört harekâtın ise tam bir fetihten ziyade çatışmaya girmeksizin haraç ve tutsak almak suretiyle tamamlanan operasyonlardan ibaret oldukları söylenebilir. Kuteybe'nin harekâtı ise öncüllerine kıyasla çok farklı şartlar altında gerçekleşmiştir. Hârezm hükümdarının talebi ve daveti üzerine ani bir baskın yaparak bölgeyi kontrol altına alan Kuteybe b. Müslim, müttefikleriyle anlaşmasının gereğince Hârezm'de İslâm hakimiyetine ve Müslümanlarla işbirliği halindeki mahalli hükümete karşı çıkabilecek tüm muhalif unsurları bertaraf etmiştir. Hârezmli askeri birlikleri de ordusuna katarak İslâm egemenliği için tehdit olmaktan çıkaran Kuteybe b. Müslim, bu suretle Hârezm'de kalıcı fethi başarmıştır ve bölgeyi geniş Müslüman coğrafyasının bir parçası haline getirmiştir.

Abstract

The historical Khwārazm region was conquered by the Muslims in 93/712, owing to a campaign managed by Qutayba b. Muslim al-Bâhîlî, the governor of Khorasan of the Umayyads. However, Islamic written sources also reported that Muslims carried out five campaigns on different dates between 32-85/652-704, before Qutayba, to conquer Khwārazm and succeeded in four of them. This article examines and interprets six different military operations carried out by Muslims against Khwārazm. It commentates and criticizes the narratives on this subject and the views of researchers by considering the archaeological and numismatic findings. As a result, it is understood that the Muslims considered Khwārazm a secondary target that was difficult to capture and with low profits. This seems to be related to the geographical location and natural boundaries of Khwārazm surrounded by deserts. Before Qutayba b. Muslim, the first of the five campaigns headed for Khwārazm was interrupted due to climatic conditions. It can be said that the other four campaigns consist of operations completed by taking tribute and prisoners without any combat rather than a complete conquest. Qutayba's campaign, on the other hand, took place under very different conditions compared to the previous ones. Qutayba, who took control of the region by making a sudden raid upon the demand and call of the King of Khwārazm, eliminated all opponents who could oppose Islamic sovereignty and the regional government in cooperation with the Muslims in accordance with his agreement with his ally. Qutayba b. Muslim, who added Khwārazmian military units to his army and removed it from being a threat to Islamic rule, thus succeeded in the permanent conquest of Khwārazm and made the region a part of the wide Muslim geography.

Giriş

Hız. Osman'ın iktidarı döneminde (23-35/644-656) Müslümanlar Amuderya Nehri'nin batı yakasındaki Horasan coğrafyasını aralıksız seferler düzenleyerek fethetmişlerdir. Emevîler devrinde (40-132/661-750) harekâtlar nehrin doğusundaki Mâverâünnehir bölgesine doğru sürdürülmüştür. Bu süreçte Müslümanların nehrin aşağı mecrasına tekabül eden ve her iki yakasında toprakları bulunan Hârezm'in fethi için 32-93/652-712 yılları arasında yayılan 60 senelik zaman zarfında, farklı tarihlerde altı kez askeri teşebbüste buldukları yazılı kaynaklar tarafından bildirilmektedir. Kayda değer bir netice veremeyen ilk beş harekâttan sonra bölgenin kalıcı olarak fethi, 93/712 yılında Emevîlerin Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhili'nin liderlik ettiği altıncı seferle başarılabilmiştir.

Müslümanların Hârezm bölgesini fethi konusu Türkiye'de ilk defa merhum Prof. Dr. Akdes N. Kurat tarafından 1948 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisinde neşredilen "*Kuteybe bin Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicrî 93-94-Milâdî 712)*" başlıklı makalede kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Mezkûr eser halen önemini muhafaza etmektedir. Konunun tarafımızca hazırlanan ve takdim edilen bu çalışmada bir kez daha ele alınmasının asli gerekçesi Hârezm'in fethine dair mevcut malumatı genişletmek ve güncellemektir. Nitekim A. N. Kurat'ın makalesinin yayınlanmasından beri süregelen 75 senelik uzun bir zaman zarfında tarih, arkeoloji, nümismatik gibi branşlarda kaydedilen gelişmeler ve ortaya çıkan yeni bulgular böyle bir revizyonu gerekli kılmaktadır. Öte yandan A. N. Kurat'ın eserinin odak noktasında coğrafi açıdan birbirinden farklı iki bölge olan Hârezm'in ve Semerkand'in Kuteybe b. Müslim'in liderliğinde ardı ardına fethedildiği yekpare askeri harekât bulunmaktadır. Bu nedenle A. N. Kurat, Hârezm'in fethi için 32-85/652-704 yılları arasında teşebbüs edilen beş ayrı askeri sefere birer cümlelik kısa açıklamalarla değinmekle yetinmiştir. Sunduğumuz makale ise yalnız Hârezm bölgesinin fethiyle ilgilenmektedir ve onu 32-93/652-712 yılları arasını kapsayan 60 yıllık bir süreç halinde incelemektedir. Ayrıca bilhassa Kuteybe b. Müslim'in Hârezm'i fethi konusunda tarih kaynakları tarafından aktarılan, çoğu birbiriyle ihtilafli rivayetlerin farklı bir bakış açısıyla değerlendirilmesi yeni bilgilerin ve yorumların üretilmesine olanak tanımaktadır. Rivayetleri arasındaki yer yer önemli farklılıklar konunun kaynakları arasında karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmasını gerektirmektedir. Bu çalışmada en detaylı ham bilgiyi sağlayan kaynaktan alıntı yapmak, esas alınan rivayeti diğer tarihi kaynaklardan ve araştırmalardan yola çıkarak tamamlayıp yorumlamak ve rivayetlerin birbirini desteklemediği durumda iki farklı rivayeti ardı ardına sunmak yöntemi uygulanmıştır.

1. HÂREZM'İN FETHİNE YÖNELİK İLK TEŞEBBÜSLER (32-85/652-704)

1.1. el-Ahnef b. Kays et-Temîmî'nin Hârezm Seferi (32/652)

Kaynakların ittifakla bildirdiklerine göre Müslümanların Hârezm'in fethi uğruna ilk hamlesi Horasan fütuhâtının önemli komutanlarından el-Ahnef b. Kays et-Temîmî (ö. 67/686) tarafından yapılmıştır. 30/651 yılında Toharistan sahasına harekât tertip eden el-Ahnef, 32/652-653 yılına dek Mervrûz, Cüzcân, Tâlekan, Faryâb ve Belh'i ele geçirerek geniş bir coğrafyada kontrolü sağlamıştır (Yılmaz, 2021, s. 96).

Halife b. Hayyât (ö. 240/854-855) (1985, s. 165) ve Belâzurî (ö. 279/892-893) (1987, s. 573-574); el-Ahnef'in Belh'ten hareket ile Hârezm'e de bir sefer düzenlediğini ancak buna takati yetmediğinden dolayı, herhangi bir sonuca ulaşmadan Belh'e geri döndüğünü belirtmişlerdir. Taberî (ö. 310/923) (1971, C. 4, s. 313) ise intikal ederken şiddetli kış koşulları yaşanmasından dolayı el-Ahnef'in geri döndüğünü bildirmiştir.

Toharistan'da geniş bir coğrafyayı fethetmeye muvaffak olan el-Ahnef b. Kays'ın Belh'ten hareketle Hârezm'e sefer düzenleme kararını alması son derece ilginçtir. Zira Hârezm ve Toharistan birbirine uzak iki bölge olup tarihi Belh'ten Hârezm'in başkenti el-Fîl'e olan kuş uçuşu mesafe 760 km'dir. Ama bu iki şehrin ortak noktası Amuderya Nehri'ne sınır olmalarıdır. Coğrafi açıdan nehrin orta mecrası Belh'ten başlamaktadır ve nehrin aşağı mecrasını Hârezm teşkil etmektedir. Öyle anlaşılıyor ki el-Ahnef nehir güzergahını takip ederek Amuderya'nın orta ve aşağı mecralarını kontrol altına almak hedefiyle harekete geçmiştir fakat mevsim koşullarını hesaba katmadığı için başarısız olmuştur.

Konuyla ilgilenen araştırmacılar el-Ahnef b. Kays'ın Hârezm'i fetih teşebbüsünü her nedense farklı şekillerde tarihlendirmişlerdir. Ed. Sachau (1873, C. 1, s. 26-27)'ya göre bu harekât 29/649-650 yılında gerçekleşmiştir. A. N. Kurat (1948, s. 392) seferin 31/651-652 yılında gerçekleştiği görüşündedir. İ. Hasanzâde (1390, s. 17) ise bu olayı 30/650-651 yılı başlarına tarihlendirmektedir. Halbuki Taberî (1971, C. 4, s. 313)'nin kaydı, mezkûr harekâtın 32/652-653 senesinde gerçekleştiğini açıkça belirtmektedir.

1.2. Abdullâh b. Akîl es-Sekafî'nin Hârezm Seferi (50-53/670-673)

Hz. Osman'ın öldürülmesi ve Hz. Ali ile Muaviye arasında meydana gelen iktidar mücadelesi sırasında (35-41/656-661) Müslümanların Orta Asya'daki askeri seferleri kesintiye uğramıştır. İç karışıklıklardan sonra Emevîlerin yönetimi ele geçirmesinden itibaren doğudaki fütuhât yeniden başlamıştır. Bu devrede Hârezm bölgesine yönelik de bir harekât tertiplendiği rivayet edilmektedir. Diğer kaynaklardan teyit edilemeyen bu bilgiye yalnız Ya'kûbî (ö. 292/905)'nin eserinde şu birkaç cümleyle rastlanır:

Mu'aviye, Ziyâd b. Ebî Süfyân'a yazdı: 'Resûlullâh'ın ashabı arasından senden daha önce (gelen) bir adam var, onu Horasan'a vali tayin et! O, el-Hakem b. 'Amr el-Ğifârî'dir.' Ziyâd, onu Horasan'a vali tayin etti. (el-Hakem) 44 yılında oraya ulaştı. ... Sonra el-Hakem b. 'Amr öldü. Sonra Ziyâd onun yerine er-Rebî' b. Ziyâd el-Hâresi'yi vali tayin etti. (er-Rebî) Bu esnada Hârezm'i fethetti. Orayı açan 'Abdullâh b. 'Akîl es-Sekafi idi (Ya'kûbî, 2010, C. 2, s. 131).

A. N. Kurat (1948, s. 392) mezkûr kayda dayanarak Abdullâh b. Akîl'in Hârezm'i fethini hicri 44 yılına tarihlendirmiş ve bu tarihi hatalı olarak miladi 694'e çevirmiştir. Halbuki hicri 44 yılı, miladi 664-665 yılına tekabül etmektedir ve Ya'kûbî, söz konusu tarihi el-Hakem b. Amr'ın Horasan'a geldiği yıl olarak zikretmektedir. Hârezm'in fethi ise er-Rebî' b. Ziyâd'ın Horasan valiliği döneminde gerçekleşmiştir. Rebî' b. Ziyâd, 50-51/670-671 yılları arasında Horasan'a atanmıştır ve 53/673 yılında ölmüştür (Güler, 2007, s. 498). Şu halde Abdullâh b. Akîl'in Hârezm'i fethi hadisesinin 50-53/670-673 yılları arasında tam olarak belirlenemeyen bir tarihte gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Mezkûr fetih hakkında detaylı bilgi bulunmaması ve farklı kaynakların bu sefere işaret etmemeleri Ya'kûbî tarafından kaydedilen malumatın şüpheyile karşılanmasına neden olmaktadır. Ancak H. A. R. Gibb (2005, s. 31) tarafından da ifade edildiği üzere; er-Rebî' b. Ziyâd el-Hâresi'nin Horasan valiliği esnasında (50-53/670-673) Amuderya Nehri'nin batı yakasında (Horasan) İslâm egemenliğini sağlamlaştırmak için planlı bir fetih politikası uygulanmış ve Amûl, Zemm gibi nehrin önemli geçiş noktaları kontrol altına alınarak nehrin batı yakasındaki Horasan'dan nehrin doğu yakasındaki Soğd'a düzenlenecek harekâtlara zemin hazırlanmıştır. Bu cihetten nehrin her iki yakasında toprakları bulunan Hârezm bölgesine Abdullâh b. Akîl es-Sekafi'nin komutasında bir ordu gönderildiği düşünülebilir. İki taraf arasında herhangi bir çatışma yaşanmadığı, Hârezm mahalli idaresinin sınır boylarında tehdit oluşturan Abdullâh b. Akîl ile haraç ödemek suretiyle sulh yapmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır.

1.3. Selm b. Ziyâd es-Sekafi'nin Hârezm Seferi (61-62/680-682)

Hârezm'in fethi uğrunda üçüncü askeri teşebbüsü Horasan Valisi Selm b. Ziyâd es-Sekâfi'nin gerçekleştirdiği kaydedilmektedir. Ya'kûbî (2010, C. 2, s. 167) bu seferin kaydında Selm'in Hârezm'i fethettiğini söylemekle yetinmiştir. Halife b. Hayyât (1985, s. 235) Hârezmliler ile 'çok miktarda mal' vermek şartıyla sulh yapıldığını bildirmiştir. Belâzurî (1987, s. 581) ise rakamı belirterek sulhun 400.000 dirhem ödeme koşuluyla yapıldığı bilgisini aktarmıştır. İ. Hasanzâde (1390, s. 18), mezkûr meblağı söz konusu dönem için normal bir haraç miktarı olarak değerlendirmektedir.

Taberî, Selm b. Ziyâd'ın Hârezm'i fethi haberi ilginç bir hikayeye birlikte vererek şöyle kaydetmiştir:

Horasan valileri gaza ediyorlar idi ve sonra kış geldiğinde gazalarından Mervü'ş-Şâhicân'a geriye döndüler. Müslümanlar geri döndüğü zaman Horasan hükümdarları Horasan kentlerinden Hârezm'e bitişik şehirde toplandılar. Birbirleriyle çatışmamak, birini birine karşı kışkırtmamak için anlaşiyorlardı ve işleri hakkında istişare ediyorlardı. Müslümanlar emirlerinden o şehre saldırmayı istiyorlardı ama emirler buna tenezzül etmiyorlardı. (Selm) Horasan'a gelince gaza etti ve kışı bazı seferlerinde geçirdi. Dedi: el-Mühelleb ısrar etti ve (kendisini) o şehre göndermesini istedi. (Selm) Onu (el-Mühelleb) 6000 kişiyle -4000 olduğu da söylenir-gönderdi. Bunun üzerine (el-Mühelleb) onları kuşattı ve itaat ile boyun eğmelerini istedi. Fidyeye vererek kendilerini kurtarmak üzere sulh talep ettiler. (el-Mühelleb) İcabet etti ve 20 kûsür milyona anlaştılar. Onların anlaşması (haracın) mal olarak alınmasıydı. (el-Mühelleb) Sığırı, bineği ve deriyi ederinin yarısına almıştı ve bu nedenle aldıklarının değeri 50 milyona kadar arttı. el-Mühelleb, Selm'in nezdinde makbul oldu. Selm onlardan ilgisini çekenleri seçti, bu ziyaret adına heyet hazırlayıp Merv Merzûbânî ile Yezîd'e gönderdi. Mesleme ve İshâk b. Eyyûb dedi: Selm, 'Abdullâh'ın kızı olan hanımı Ümmü Muhammed ile Semerkand'a gaza etti. O (karısı) Selm için erkek çocuk doğurdu. (Selm) Ona 'Suğdi' adını koydu. 'Alî b. Muhammed dedi: el-Hasen b. Reşîd el-Cûzcânî, Huzâ'alı bir şeyhten, o babasından ve o dedesinden şöyle anlattı: 'Selm b. Ziyâd ile Hârezm'e gaza ettim. Onunla çok miktar mal üzere anlaştılar. Sonra (Selm) Semerkand'a doğru (nehri) geçti ve onun halkıyla da barış yaptı. Karısı Ümmü Muhammed onunla birlikteydi ve onun için seferdeyken bir erkek çocuk doğurdu (Taberî, 1971, C. 5, s. 473-474).

Taberî'nin yukarıda alıntıladığımız kaydında aktardığı bilgiler gerçekten cereyan ettiyse Selm b. Ziyâd'ın Hârezm'e müstakilen bir sefer düzenlemediği ancak Hârezm'e sınırdaş olan ve ismi zikredilmeyen şehirde toplanan yerel hükümdarlara el-Mühelleb b. Ebî Sufra komutasında bir baskın yapıldığı anlaşılmaktadır. Belki de Hârezm yerel hükümdarı da bu toplantıda bulunuyordu hatta toplantının ev sahipliğini yapıyordu. Toplantıya katılan diğer yerel hükümdarlar gibi Hârezm hükümdarı da "çok miktarda mal" vermek suretiyle Müslümanlar ile sulh yapmıştı. Askerleriyle Hârezm hududuna dayanan el-Mühelleb'in Hârezm yerel hükümdarıyla ayrıca bir sulh yapmış olması da ihtimal dahilindedir. Neticede Hârezmliler Emevî tehdidini bir kez daha haraç ödemek suretiyle geçiştirmişlerdir ve her ne kadar fetih olarak nitelense de bölgede Müslüman egemenliği fiilen kurulamamıştır.

Selm b. Ziyâd'ın Horasan valiliğine tayini ve Hârezmliler ile sulh haberleri Taberî (1971, C. 5, s. 471, 473-474)'nin eserinde 61/680-681 yılı hadiselerinde anlatılmıştır. Onun kaydına göre Hârezmlilerle sulh Semerkand'ın fethinden hemen öncedir. Halife b. Hayyât (1985, s. 235) ise bu harekâtı 62/681-682 senesine tarihlendirmiştir.

1.4. Ümeyye b. Abdullâh el-Ümevî'nin Hârezm Seferi (74-78/694-698)

Hârezm'in fethi sürecinde dördüncü hamle olarak zikredebileceğimiz Ümeyye b. Abdullâh b. Hâlid b. Esîd el-Ümevî'nin Hârezm'i fethine dair bilgi sadece iki cümleden ibarettir: *"Kuteybe, Fîl şehrine gaza yaptı ve onu fethetti. Ümeyye b. 'Abdullâh b. Hâlid b. Esîd orayı fethetmiş idi. Sonra anlaşmayı bozdular."* (Belâzurî, 1987, s. 599).

Söz konusu fetih hakkında bilgiler, eğer hakikaten yaşandıysa, zikredilenlerden ibarettir. Diğer tarihi kaynaklarda konuya dair hiçbir kaydına bulunamaması, bunun belirsiz ve zayıf bir haber olduğunu düşündürmektedir. En iyi ihtimalde dahi Ümeyye b. Abdullâh'ın Hârezmliler ile herhangi bir çatışmaya girmeksizin, haraç mukabilinde yeni bir barış antlaşmasını imzaladığı anlaşılmaktadır. Mezkûr harekât; H. A. R. Gibb (2005, s. 39)'e göre 77/696, İ. Hasanzâde (1390, s. 19)'ye göre 74/693-694 yılındadır. Ancak her iki müellif de bu tarihlere nasıl ulaştıklarını açıklamamışlardır. Ümeyye b. Abdullâh b. Hâlid b. Esîd, 74-78/694-968 yılları arasında Horasan valiliği vazifesinde bulunmuştur (Sachau, 1873, C. 1, s. 27). Öyleyse hadisenin bahsedilen yıllar arasına tarihlendirilmesi daha uygun düşmektedir.

1.5. Yezîd b. Mühelleb el-Ezdî'nin Hârezm Seferi (85/704)

Müslümanların Hârezm'e yönelik beşinci harekâtının Emevîlerin Horasan Valisi Yezîd b. Mühelleb b. Ebî Sufra liderliğinde 85/704 yılında yapıldığı kaydedilmektedir. Dramatik bir şekilde neticelenen seferin bilgisi şöyle aktarılmaktadır:

el-Haccâc, Yezîd'e Hârezm'e gaza etmesini emreden (bir mektup) yazdı. Bunun üzerine (Yezîd), ona (el-Haccâc) yazdı: 'Ey Emîr! Şüphesiz onun ganimeti az, susuzluğu şiddetlidir.' el-Haccâc, ona yazdı: 'Vekil bırakıp işi yapmaya başla!' Bunun üzerine (Yezîd), ona yazdı: 'Hârezm'e gazaya azmettim.' (el-Haccâc) da yazdı: 'Tasvir ettiğin gibiyse oraya gaza etme!' (Yezîd) Gaza etti ve ona itaat etmedi. Hârezm halkıyla sulh yaptı. Onlar ile anlaşığı üzere esirler alıp kışın geri döndü. Soğuk hava şiddetlendi. İnsanlar (askerler) esirlerin kıyafetlerini aldı ve onları giydiler. Bundan dolayı o esirler soğuktan öldüler (Taberî, 1971, C. 6, s. 396).

Yukarıda alıntılanan kayıt, Yezîd b. Mühelleb'in Hârezm'de herhangi bir çatışma olmaksızın mahalli idareyle sulh yaptığını ve miktarı belirtilmeyen sayıda esir aldığını göstermektedir. Ancak esirlerin dönüş yolunda telef olması sebebiyle Müslümanların

kayda değer bir kazanım elde edemedikleri anlaşılmaktadır. Esirlerin şiddetli soğukta donduklarına dair malumat, Hârezm'in fiziki coğrafyasıyla uyumluluk arz etmektedir çünkü çöl ikliminde bölgenin yazları aşırı sıcak ve kurak, kışları çok soğuk ve karlıdır. Yaz mevsiminde hava sıcaklığı 45°C'ye kadar yükselebilirken kış mevsiminde sıcaklık -32°C'ye kadar düşebilmektedir (Ardel, 1992, s. 17). İş bu halden Yezîd b. Mühelleb'in Hârezm'den esirler aldığı ve onların kış koşulları sebebiyle donarak telef olduğu bilgisi kabul edilebilir.

A. N. Kurat (1948, s. 393), mezkûr kaydı esas alarak Yezîd b. Mühelleb'in liderlik ettiği ordunun Hârezm'den dönüş yolunda şiddetli kış şartları sebebiyle çok miktarda asker zayıtı verdiğini belirtmiştir. Halbuki bu hadisede zayi olan Müslüman askerler değil, kıyafetleri gasp edildiği için çıplak kalan Hârezmli esirler olmuştur.

Yezîd b. Mühelleb'in Hârezm harekâtından bahseden kayıttan Emevî iktidarının Hârezm'i stratejik öneme haiz bir bölgeden ziyade geliri düşük, ikincil bir hedef olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Kanaatimizce bu kabulde Hârezm'in coğrafi konumu ve tabii sınırları etkili olmuştur. Zira Hârezm bölgesi, üç taraftan geniş kumlu çöllerin kuşattığı dışa kapalı bir vaha durumundadır. Bölgenin doğusu 300 bin km²'lik sahayı kaplayan Kızıldeniz Çölü, güneybatısı 350 bin km²'lik alana yayılan Karakum Çölü ve kuzeybatısı çöl özellikleri gösteren 200 bin km²'lik Üstyurt Platosu'yla çevrilmektedir. Kuzey yönünden ise 68 bin km²'lik yüzölçümüyle Aral Gölü, Hârezm'i sınırlamaktadır (www.karakalpak.com/stangeography.html Erişim Tarihi: 30.03.2022). Tabii sınırlar dikkate alındığında Hârezm, Antik Mısır'a benzemektedir ve araştırmacılar tarafından *Orta Asya'nın Mısır'ı*, *Orta Asya'daki Mısır* şeklinde nitelenmektedir (Bosworth, 1997, C. 4, s. 1060; Rapoport, 1991, C. 5/5, s. 512; Togan, 1987, C. 5/1, s. 240). Anlaşıldığı üzere Emevîler, harekât düzenlemenin zorluğu ve etrafında vurulabilecek kıymetli bir hedef bulunmaması sebebiyle Hârezm'i fethetmek için ciddi bir çaba sarf etmemiş ve Hârezmlilere tehdit oluşturarak bölgeyi haraçgüzâr haline getirmekle yetinmişlerdir.

2. KUTEYBE B. MÜSLİM EL-BÂHİLÎ'NİN HÂREZM'İ FETHİ (93/712)

İslâm fetihleri döneminde, yarım asrı aşkın bir zaman diliminde, farklı tarihlerde gerçekleşen beş ayrı teşebbüse rağmen Hârezm bölgesinde kalıcı bir İslâm egemenliği kurulamamış ve neredeyse her on senede bir tekrarlanan askerî harekâtlar Hârezm'in maddi varlığının tüketilmesinden başka bir neticeyi verememiştir. Bu durumun temel sebebi Emevî komutanlarının yüklü bir meblağ bedel ödetmek suretiyle sulh yapmayı ve geri dönmeyi esas alan askeri politikalarıdır. Hârezmliler ise Emevî saldırılarından ciddi bir direniş göstermemek, İslâm egemenliğini zahiren kabul etmek ve belirlenmiş olan ödemeyi yapmak usulüyle kurtulabilmişlerdir. Dolayısıyla 30-85/651-704 yılları

arasında düzenlenen askerî harekâtları hakiki manada fetih olarak değil, maddi gelir elde etmek amacıyla tertiplenen baskınlar olarak tanımlamak gerekmektedir. Bölgede İslâm egemenliğini tesis eden altıncı harekât ise 93/712 yılında, Kuteybe b. Müslim'in liderliğinde ve öncekilerden çok farklı koşullarda gerçekleşmiştir.

2.1. Hârezm Feodal İdare Düzeni ve Yaşanan İktidar Mücadelesi

Kaynakların bildirdiğine göre Kuteybe b. Müslim'in Hârezm'i fethine giden süreç Hârezm'de güç sahipleri arasındaki iktidar mücadelelerinden kaynaklanmıştır. Konu hakkında en detaylı ham bilgiler Taberî tarafından şöyle kaydedilmiştir:

Hârezm hükümdarı güçsüz idi. Kardeşi Hurrezâd, iktidarı bakımından ona üstün geldi. Hurrezâd, yaşça ondan daha küçüktü. Hükümdar ile bağlantılı olan birinin cariyesi yahut binek hayvanı ya da ticaret eşyası olduğu (haberi) kendisine ulaştığında (birini) gönderdi ve onu aldı veya onlardan birinin kızı, kız kardeşi ya da güzel karısı olduğu (haberi) ona ulaştığı zaman (birini) gönderip onu gasp etti. İstedikini aldı, istedikini alıkoydu. Hiçbir şey onun için imkansız değildi. Melik (hükümdar) onu engelleyemiyordu. Onunla (hükümdarla) konuşulduğu zaman ise "ona karşı güçlü değilim" dedi. (Kardeşi) Onu (Hükümdarı) öfkeyle doldurdu (Taberî, 1971, C. 6, s. 469).

Yukarıda alıntılanan kayıt, 93/712 yılı dolaylarında Hârezm mahalli hükümdarı ile kardeşi arasında ciddi bir otorite problemi yaşandığını göstermektedir. Bu problem Belâzurî (1987, s. 591) ve İbn A'sem (1991, C. 7, s. 155) tarafından da vurgulanmıştır. Fakat her iki müellif de daha detaylı ve farklı bilgiler vermemektedirler. Kayıtlara göre hükümdardan daha güçlü bir konumda bulunan Hurrezâd isimli hânedân mensubu, kural ve yasak dinlemeden dilediği gibi hareket etmekte ve insanların sahibi oldukları kıymetli varlıkları gasp etmektedir. Bu suretle Hurrezâd'ın adı bir despot olarak tasvir edildiği görülmektedir. Yalnız Hurrezâd'ın zorbaca davrandığı kimselerin hükümdarla yakın ilişki içinde olduklarının özellikle vurgulanması dikkat çekicidir. Mezkûr vurgu, Hurrezâd'ın meşru hükümdarın destekçilerini baskı altına alıp ağabeyinin otoritesine zarar vermek gibi bir politika izlediğini düşündürmektedir. Söz konusu zorbalıklarına bağlı olarak Hârezm hükümdarı ve ona yakın olan kimseler, Hurrezâd'a karşı öfke ve nefret biriktirmişlerdir.

Taberî'nin kaydı, Hurrezâd'ın meşru hükümdarı aciz bırakacak kuvveti nereden bulduğu sorusunu akla getirmektedir. Ed. Sachau (1873, C. 1, s. 27) ve H. A. R. Gibb (2005, s. 59), Hurrezâd'ı hükümdarın isyankâr kardeşi şeklinde nitelemekle yetinmiş ve bölgenin politik durumunu irdilememişlerdir. A. N. Kurat (1948, s. 396), Hurrezâd

hakkında zorbalık haberlerine şüpheyle yaklaşmakta ve hükümdarın devlet idaresini daha enerjik, şövalye karakterli ve mert olan Hurrezâd'a kaptırdığını düşünmektedir. Diğer taraftan onun İslâm fetihleri döneminde Orta Asya'daki feodal siyasi yapıya dair verdiği bilgiler kayda değerdir:

(Mâverâünnehir ve komşu memleketlerde) Her 'devletin' (sitenin) büyük bir merkez ve birkaç diğer şehirden başka, çokça köyleri ve şato – çiftlikleri de vardı. Arazi, 'dihkanlar' ve 'marzaban'ların, yani toprak aristokrasisinin elinde idi; bunlar müstahkem şatolarda yaşıyorlar ve çiftliklerini işletiyorlardı. ... Her devletin kendi 'melik'i, yani kiralı vardı ve lâkabları birbirinden farklı idi; Buhara hükümdarına 'Buhârhudât', Soğd'unkine 'Afşin, İhşid, Tarhun', Hvârizm'kine 'Hvârizmşah' denirdi. Bu meliklerin salâhiyetleri marzabanlar ve dihkanlar tarafından tahdit edilmiş, olup kiral, 'eşitler arasında ancak birinci' idi. Askeri teşkilâtın tamamıyla aristokrasi zümresinin elinde olduğu ve ordularının 'melik oğulları, marzabanlar ve dihkanlardan' teşekkül ettiği biliniyor (Kurat, 1948, s. 391).

İslâm fetihleri döneminde Hârezm'de feodal bir siyasi sistemin bulunduğu bilgisi nümismatik verilerle doğrulanmakta ve detaylandırılmaktadır. Feodal beyler yönetim bölgelerinde geçerli olacak şekilde ve ailevi tamgalarını taşıyan bakır fels tipi sikkelere sahip olabilmişlerdir. Hârezm'in genelinde ve uluslar arası ticarete yaygın bir şekilde kullanılan gümüş dirhemleri darp ettirme imtiyazına ise yalnız Hârezm hükümdarları sahip olmuşlardır (Fedorov, 2006, s. 347). İslâmî dönemde yaygın surette Hârezmşâh diye anılan Hârezm hükümdarlarının unvanı İslâm öncesi sikkelerde Ârâmî alfabesini esas alan ve yerel lisanda kullanılan Hârezmce alfabesiyle yazılmıştır. Bu dirhemlerde iki tip hükümdar unvanıyla karşılaşılır ve Hârezmceden Latinceye transliterasyonları MLK' (Kral) ve MR'Y MLK' (Lord Kral) biçimlerindedir. Erken dönem dirhemlerde MLK' unvanı yalın haliyle kullanılırken; V-VII. yüzyılların sikkelerinde genellikle MR'Y MLK' birleşik hali görülmektedir. Unvandaki bu değişim feodalizmin yaygınlaşmasına bağlı olarak Hârezm hükümdarlarının ülkedeki derebeylerin üzerindeki güç ve otoritelerini pekiştirmek arzularının bir yansıması olarak değerlendirilmektedir (Nerazik, 1996, s. 215-216). MR'Y MLK' unvanıyla Hârezm hükümdarının feodal hiyerarşinin zirvesinde yer aldığı anlaşılmaktadır.

Her ne kadar günümüze intikal edebilen bakır felsi bulunmasa da Hurrezâd adlı hanedan mensubunun Hârezm feodalizminin hükmeden derebeylerinden biri olduğu ve destekçilerini zorbalık ve gasp yoluyla baskı altına almak suretiyle ağabeyi Hârezm hükümdarının otoritesini ciddi şekilde sarstığı anlaşılmaktadır.

Belâzurî (1987, s. 591) ve Taberî (1971, C. 6, s. 469), Hurrezâd ile sorun yaşayan hükümdarın adını belirtmemiş ve ona “Hârezm Meliki” demekle yetinmişlerdir. İlginç bir şekilde Ya’kûbî (2010, C. 2, s. 209), onun ismini Sa’îd b. Venevfâr (سعید بن ونوفار) diye kaydetmiştir. İbn A’sem (ö. 320/932) (1991, C. 7, s. 155)’in kitabında o hükümdardan Canğân (جنغان) adıyla bahsedilmiştir. Bîrûnî (ö. 453/1061) (2008, s. 41-42)’nin verdiği bilgilerden ise bu hükümdarın isminin Azkâcvâr (ازکاجوار) olduğu anlaşılmaktadır. Zira ilerleyen sayfalarda bahsedildiği üzere Kuteybe b. Müslim’in Hârezm’den ayrılmasıyla isyan çıkmıştır ve Hârezmli asiler Kuteybe ile ittifak kuran hükümdarı öldürmüşlerdir (Belâzurî, 1987, s. 592). Bîrûnî (2008, s. 41-42), isyanı bastıran Kuteybe b. Müslim’in Askacamûk b. Azkâcvâr (أسكجموك بن ازکاجوار)’ı hükümdar olarak atadığını bildirmektedir. Öyle anlaşılıyor ki Kuteybe, müttefiki Azkâcvâr’ın katledilmesi üzerine onun oğlu olan Askacamûk’u yeni Hârezm hükümdarı olarak tayin etmiştir. Bu iddianın nümismatik kalıntılarla doğrulanması mümkündür.

İslâm fethi arifesinde Hârezm’e hükmeden hükümdarın ismine dair zikredilenler arasında en muteberi Bîrûnî tarafından kaydedilen Azkâcvâr adıdır. Çünkü Azkâcvâr isimli Hârezm hükümdarları tarafından darp edilen gümüş sikkeler günümüze kadar korunabilmişlerdir. Bu sikkeler üzerinde yazılı olan hükümdar isminin Hârezmceden transliterasyonu wy/xk’nşw’r (wzk’nşw’r) suretindedir ve Azkâcvâr diye telaffuz edilir. Birbirleriyle farklı asırlarda yaşamış olan Azkâcvâr adlı iki ayrı hükümdara ait gümüş sikkeler bulunmaktadır. Bunlar arasında Г11 tipi sikkeleri basan Azkâcvâr’ın 93/712 tarihli İslâm fethi sırasında iktidarda bulunan ve ismi Bîrûnî tarafından da zikredilen Azkâcvâr olduğu nümismatik bulgularla ispatlanmıştır (Vainberg, 1977, s. 81-82, 91, 93). Sa’îd b. Venevfâr ve Canğân adlarına ise herhangi bir parada rastlanmamaktadır. Şu halde kardeşi Hurrezâd ile otorite problemi yaşayan Hârezm hükümdarının adının Bîrûnî tarafından kaydedildiği üzere Azkâcvâr olduğu anlaşılmaktadır.

Canğân ile ilgili olarak P. G. Bulgakov (1996, s. 235) iki olasılıktan bahsetmiştir. Birinci ihtimalde Canğân, Kuteybe b. Müslim’in yardımıyla tahtı ele geçirmeye çalışan ve kısa bir süre iktidarda kaldığı için sikke darp etmeye fırsat bulamayan bir gasıptır. İkinci ihtimalde ise Canğân, sikkeleri bulunan ve Bîrûnî tarafından da ismi zikredilen Azkâcvâr’ın etimolojik açıdan telaffuzu zor bir unvanıdır. Kanaatimizce birinci ihtimal geçersizdir. Zira kaynakların ifadelerinden Kuteybe b. Müslim ile ittifak kuran kişinin meşru hükümdar olduğu açıkça anlaşılmaktadır. İkinci ihtimal daha kabul şayandır. Nitekim İbn A’sem (1991, C. 7, s. 155)’in kullandığı “ملك يقال له جنغان” ifadesi de Canğân’ın şahıs adı olmaktan ziyade devrin Hârezm hükümdarı tarafından kullanılan bir unvan olduğunu düşündürmektedir.

2.2. Hârezm Hükümdarının Müslümanlarla Temasları ve İş Birliği

Kardeşi Hurrezâd'ın başına buyruk hareketleri karşısında çaresiz kalan Hârezm hükümdarının hamlesine dair en detaylı ham bilgi Taberî tarafından verilmektedir ve şöyle kaydedilmiştir:

(Hârezm Meliki) Bu (vaziyet) uzun sürünce Kuteybe'ye mektup yazarak onu ülkesine davet etti ve onu (memleketi) teslim etmek istedi. Hârezm şehirlerinin anahtarlarını ona gönderdi. Üç anahtar altından idi ve ona kardeşini ve kendisine muhalefet edenlerin tümünü teslim etmesini ve onun hakkında dilediği gibi hüküm vermeyi şart olarak öne sürdü. Bu konuda elçi gönderdi. Kuteybe'ye yazdığı hakkında merzubanlarından ve dihanlarından hiçbirini haberdar etmedi. Onun elçileri Kuteybe'ye kış sonunda ve gaza zamanında ulaştı. Kuteybe, gazveye hazırlanmıştı ve Soğd'u hedeflediğini ilan etmişti. Hârezmşâh'ın sefirleri Kuteybe'nin yanından hoşlanarak geri döndüler (Taberî, 1971, C. 6, s. 469-470).

Yukarıda alıntılanan kayıttan Hârezm'in fethini mahalli hükümdarın Emevîlerin Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim'e gönderdiği mektubun tetiklediği anlaşılmaktadır. Müslümanların her sene bahar ve yaz mevsimlerini askeri harekâtlarda geçirdiklerini bilen Hârezmşâh, kış sonunda Kuteybe ile irtibat kurup tüm muhaliflerin bertaraf ve iktidarının tasdik edilmesi koşuluyla vassal olarak ülkesini teslim edeceğini bildirmiş ve onu Hârezm'e harekât düzenlemeye teşvik etmiştir. Hârezm için bir niyeti olmayan, Soğd'a saldırmaya hazırlanan Kuteybe'nin karşısına çıkan bu beklenmedik ve uygun fırsatı kaçırmadığı ve olumlu yanıt verdiği görülmektedir. İki tarafın arasındaki temas çok gizli tutulmuştur. Hârezm hükümdarının yalnız asi kardeşi Hurrezâd'a değil, tüm muhaliflerine karşı yardım istemesi dikkat çekicidir. Bu detay Hârezm hükümdarının sadece kardeşi Hurrezâd ile değil, merzubanlar ve dihanlar gibi diğer güç odaklarıyla da otorite problemi yaşadığını ve kendi maharetleriyle ülkede egemen olmakta güçlük çektiğini göstermektedir. Muktedir olmayı başaramayan hükümdar, çareyi Emevîlere itaat etmekte ve bir dış müdahaleyle hasımlarından kurtulmakta bulmuştur.

Hârezmşâh'ın Kuteybe b. Müslim'e gizlice elçiler ve bir mektup gönderdiği bilgisi Belâzurî ve İbn A'sem tarafından da doğrulanmaktadır. Belâzurî (1987, s. 591) kısaca Hârezm hükümdarının Kuteybe'ye elçi göndererek ondan kendisini kardeşi Hurrezâd karşısında öne geçirerek hükümdar yapması karşılığında ülkesini teslim edeceğini ve bir şeyler ödeyeceğini teklif ettiğini kaydetmektedir. İbn A'sem (1991, C. 7, s. 155) ise Hârezmşâh Canğân'ın kardeşi Hurrezâd'ı kendisine teslim etmesi ve ülkede iktidarını onaylaması koşuluyla Kuteybe'ye 100.000 kadar esir ile cinsi ve miktarı belirtilmeyen malları vermek üzere bir teklifte bulunduğunu belirtmektedir. Ya'kûbî (2010, C. 2, s.

209) Hârezm'i fetheden Kuteybe b. Müslim'in buradan 100.000 esir aldığını bildirerek İbn A'sem ile aynı rakamı telaffuz etmektedir. Fakat her iki müellifin de mezkûr sayıyı hatalı yazdıkları anlaşılmaktadır. Zira Halife b. Hayyât (1985, s. 305) ve Taberî (1971, C. 6, s. 470) Kuteybe'ye teklif edilen ödemenin muhtelif aynı mallar ve para ile birlikte 10.000 esir olduğunu zikrederek daha makul, kabul edilebilir bilgileri vermektedirler. Yalnız Taberî'nin kaydından askeri desteği karşılığında Kuteybe b. Müslim'e verilecek esirlerin ve malların miktarının Hârezmşâh tarafından gönderilen ilk mektup ile değil, Kuteybe'nin ordusuyla birlikte Hârezm topraklarına girmesinden sonra konuşulduğu anlaşılmaktadır. Oysa İbn A'sem, ödeme teklifinin daha ilk mektupta yapıldığını ifade etmektedir. Nihayetinde Hârezmşâh'ın 10.000 köle verecek şekilde teklifte bulunması 100.000 gibi yüksek sayıdaki rakamlara kıyasla daha makul görülmektedir.

Hârezm mahalli idaresinin bu dönemde Müslümanların her yıl bahar sezonu ile birlikte askeri harekâtlar düzenlemelerinden dolayı Hârezm'e yönelmiş bir tehdit olup olmadığını soruşturmak maksadıyla istihbarat çalışması yürüttüğü anlaşılmaktadır. Bu noktada Hârezm hükümdarı ülkenin ileri gelenlerine ve maiyetine yanıltıcı bilgiler vererek onları yanlış yönlendirmiş ve herhangi bir saldırıya karşı hazırlık yapmalarını engelleyerek müttefikinin başarısına zemin hazırlamıştır. Taberî şöyle aktarmaktadır: *"(Hârezmşâh) Meliklerini, din adamların ve dihanlarını topladı. Sonra dedi: 'Şüphesiz Kuteybe, Soğd'a sahip olmayı istiyor ve size saldıracak değildir. Gelin, bu baharımızda bolluk içinde yaşayalım!' Şaraba ve bolluk içinde olmaya yöneldiler ve kendilerini gaza (tehdidinden) emin saydılar."* (Taberî, 1971, C. 6, s. 470). İbn A'sem ise bu konuşmaya dair farklı bir bilgi vermektedir ve şöyle kaydetmektedir: *"(Kuteybe) Askerlerine Soğd'u hedeflediğini beyan etti. Bu haber Hârezm'i tuzağa düşürdü. Sonra Hurrezâd ülkesinin halkına dedi ki 'Şüphesiz Kuteybe, Soğd'a sahip olmak istiyor ve bu yıl onun harbinden ve gaza etmesinden güvendesiniz."* (İbn A'sem, 1991, C. 7, s. 155). İbn A'sem'in kaydı, Kuteybe b. Müslim'in Soğd'a saldıracağı duyan Hurrezâd'ın yanılgıya kapılarak hiçbir hazırlık yapmadığını ve bu nedenle gafil avlandığını ifade etmektedir ve Hârezmşâh'ın bu duruma herhangi bir dahli olmadığını düşündürmektedir. Bundan sonra cereyan eden diyaloglar Taberî ve İbn A'sem tarafından farklı şekillerde kaydedilmiştir.

Taberî'ye göre; Hârezmşâh, Kuteybe b. Müslim'in ordusuyla birlikte Hezâresb'te konuşlandığı haberi ulaşınca maiyetiyle bir değerlendirme yapmıştır ve anlaşmasının detaylarını yinelemiştir. Taberî şöyle kaydetmiştir:

(Hârezm halkı) Kuteybe nehrin yanındaki Hezâresb'te konuşlanıncaya kadar (hiçbir şeyin) farkına varmadılar. Hârezmşâh ashabına dedi: 'Ne düşünüyorsunuz?' Dediler ki 'Ona karşı mücadele etmemiz gerektiğini

düşünüyoruz.’ (Hârezmşâh) ‘Ben böyle düşünmüyorum. Bizden güçlü, dayanıklılıkta daha katı olanlar onun karşısında aciz kalmışlardı. Ona bir şeyler vererek onu geri çevirmemiz (icap ettiğini) düşünüyorum. Bu yıl onu geri çeviririz ve bir çaresine bakarız’ dedi. ‘Senin düşündüğünü düşündük’ dediler. Sonra Hârezmşâh, nehrin ardındaki el-Fil şehrine doğru yöneldi ve orada ikamet etti. ... Kuteybe, nehrin öbür tarafındaki Hezâresb’teydi ve karşıya geçmedi. Hârezmşâh ve onun arasında Belh (Amuderya) Nehri bulunuyordu. Sonra (Hârezmşâh), onunla (Kuteybe) Hâm Cerd Meliki’ne karşı kendisine destek vermesi ve ona yazdıklarını yerine getirmesi şartıyla 10.000 esir, para ve mal (karşılığında) anlaştı. Sonra Kuteybe bunu kabul etti ve onu (anlaşma) yerine getirdi (Taberî, 1971, C. 6, s. 470).

Kuteybe b. Müslim’in Hezâresb’te konuşlanması üzerine yaşananlar İbn A’sem’e göre ise şu şekilde gerçekleşmiştir:

Halk hiçbir şeyin farkında olmadı. Kuteybe, onları şaşırtmıştı. Bundan şiddetli bir korkuyla korktular. Sonra Canğân ile görüştüler ve dediler: ‘Ey Hükümdar! Hangi görüşe sahipsiniz?’ (Hârezmşâh dedi:) ‘Kardeşim Hurrezâd işte burada.’ Sonra ona (Hurrezâd’a) vardılar. Halk Hurrezâd ile görüştü ve ‘Şüphesiz bu adam mülkümüze baskın yapmıştır ve bizi helak etmek istemektedir. Sahip olduğunuz görüş nedir? Sun!’ dediler. Dedi ki: Hurrezâd kardeşinin kardeşini (yani kendisini) katletmesi için Kuteybe’ye mektup yazdığını fark etti. Sonra onun (Kuteybe) ülkesinin halkını katletmesinden ve kardeşini öldürmemesinden çekindi. Sonra halkı çağırdı ve Fenek (فَنَك) denen mevzide konuşlanana kadar dışarıya çıktı. Kuteybe onların yakınında konuşlandı (İbn A’sem, 1991, C. 7, s. 155).

Yukarıda alıntılanan kayıtlardan Taberî’nin ve İbn A’sem’in hadiseyi ele almakta temel bir farklılık gösterdikleri ortaya çıkmaktadır. Taberî bu gelişmeleri Hârezmşâh’ı merkeze alarak ve Hurrezâd’ı tümüyle dışarıda tutarak anlatmaktadır. Taberî’ye göre; Hârezm hükümdarı, Kuteybe b. Müslim ile tam bir işbirliği halindedir ve müttefikinin başarısı için kendi halkını ve maiyetini aldatarak rakiplerinin hazırlıksız yakalanması maksadıyla sinsice çalışmalar yapmıştır. İbn A’sem ise Hurrezâd’ı ön plana çıkararak onun Hârezmşâh’a paralel bir güç olduğunu vurgulamaktadır. Oysa Taberî’nin kaydı, Hurrezâd’ı adi bir despot ve gaspçı olarak tasvir etmektedir. A. N. Kurat (1948, s. 398) söz konusu ikiliğe uygun bir yorumla çözüm sunmaktadır. Buna göre; Hârezmşâh ve destekçileri Kuteybe ile uzlaşmak gerektiğine kanaat getirmişlerdir fakat Hurrezâd ve taraftarları savaşmak gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu suretle Taberî’nin kaydı olaylar

için Hârezmşâh cephesinden bir bakışı, İbn A'sem'in kaydı ise Hurrezâd cephesinden bir bakışı yansıtmaktadır ve her iki kayıt da birbirini tamamlamaktadır.

2.3. Kuteybe b. Müslim'in Hârezm'deki Politik Duruma Müdahalesi

Kuteybe b. Müslim'in Hârezm'in güney tarafındaki Hezâresb'te kamp kurmasını takiben yaşananlar üç farklı şekilde anlatılmaktadır. İbn A'sem, gelişmeleri şu şekilde aktarmaktadır:

Dedi: İki fırka arasında harp cereyan etti. Canğân, Hârezm şehirlerinin ikisini Kuteybe'ye teslim etti ve onun ordusu arasına katıldı. Hurrezâd, üçüncü şehirde kaldı ve eman istedi. Sonra Kuteybe'ye (elçi) gönderdi: 'Ey Emîr! Ben senin kölenim! Bana emret ve kalmamı iste! Sana kölelik ne güzeldir!' Bunun üzerine Kuteybe onun elçisine dedi ki 'Ona dön ve de ki; kardeşin Canğân senin güvende olmana ve kalmana razı olursa!' Sonra (Kuteybe) onunla (Canğân ile) konuştu ve ondan bunu talep etti. Dedi: Sonra onun huzuruna Hurrezâd'ı çıkardı. (Hârezmşâh) 'Ey Emîr! Şüphesiz O, senin askerinden değildir, elli sene yaşamaya tamah eden biridir. Yaşamdan ölüme kadar çalışmıştır. Onun kardeşi için bundan iyisi yoktur. Yalnız sana ait olmak istedim, başkasının değil. Öldürmek benim için kardeşimi istemekten daha değerlidir. Ölü ya da öldürülür isem benden daha asil, daha sahiplenici ve saygılı biri ölmüş demektir. Vesselâm!' Dedi: Kuteybe ile Hârezm halkı arasında savaş vuku buldu. Hurrezâd'ın esareti bir saat olmamıştı ki onu elleri arasında dururken Kuteybe'ye getirdiler. Kuteybe ona dedi ki; 'Ey Hurrezâd! Allah'ın sana nasıl kayıp verdiğini gördün mü?' (Hurrezâd) Dedi ki: 'Ey Emîr! Beni suçlama! Şüphesiz ki ben, bizim aramızda ve sizin aranızda tahakküm etmek için hariç elimi kılıcım vurmam Kılıcım beni yüz üstü bıraktı, bana itaat göstermedi.' Kuteybe dedi: 'Bu olur!' Sonra ona karşı ilerledi ve sabırla boynunu vurdu. Canğân dedi: 'Ey Emîr! Şüphesiz sen henüz kalbimi iyileştirmedin.' Kuteybe dedi: 'Ne istiyorsun ey Canğân?' Dedi: 'Onunla birlikte olan tüm ulular ile savaş yapmak istiyorum.' Kuteybe, onları topladı. Onlar esirlerden çok miktarda varlık idiler. Sonra onları Canğân'a teslim etti. Canğân, onları önüne kattı ve sabırla boyunlarını vurdu. Sonra onların mallarını aldı ve Kuteybe'ye verdi. Sonra da daha önce ona vadettiğini yerine getirdi (İbn A'sem, 1991, C. 7, s. 155-156).

İbn A'sem'in kaydına göre Hurrezâd, Kuteybe b. Müslim ile anlaşmanın yollarını aramıştır fakat Kuteybe, Hârezmşâh ile ittifakına sadık kalarak sulha razı olmamıştır. Kayıta geçen diyaloglar iki kardeş arasındaki husumetin ne denli şiddetli bir boyutta olduğunu gözler önüne sermektedir. Daha sonra Kuteybe'nin bizzat yönettiği orduyla

Hurrezâd'ın kuvvetleri arasında kısa süren bir savaş yaşanmıştır ve Müslümanlar bir çok esirle birlikte Hurrezâd'ı da sağ olarak ele geçirmişlerdir. Kuteybe, Hurrezâd'ı kısa bir konuşmadan sonra bizzat katletmiştir ve diğer esirleri müttefikine teslim etmiştir. Esirler arasındaki çok sayıda ileri gelen muhalif kimse Hârezmşâh tarafından topluca öldürülmüştür. Katledilenlerin mallarını ganimet olarak Kuteybe'ye veren Hârezmşâh ayrıca daha önce vadettiği ödemeyi de yapmıştır. Bu suretle Hârezmşâh, Hurrezâd ve maiyetinde toplanan muhalifleri Kuteybe'nin marifetiyle bertaraf etmiştir.

Taberî ise hadiseleri daha farklı bir şekilde anlatmaktadır ve Hâm Cerd Meliki'ne de yer vererek şöyle kaydetmektedir:

Kuteybe kardeşini Hâm Cerd Meliki'ne karşı gönderdi. O, Hârezmşâh'a düşmanlık ediyordu. Sonra Abdurrahmân onunla çatıştı, onu katletti, onun memleketini ele geçirdi ve onlardan 4000 esirle Kuteybe'ye geldi. Sonra (Kuteybe) onları öldürdü. ... Kuteybe, Hârezmşâh'a kardeşini ve kim ona muhalefet etmiş ise teslim etti. (Hârezmşâh) Onları katletti ve onların mallarını seçti. Sonra onları Kuteybe'ye gönderdi. Kuteybe, Fîl şehrine girdi ve Hârezmşâh'tan anlaştıkları (şeyleri) kabul etti ve sonra Hezâresb'e geri döndü (Taberî, 1971, C. 6, s. 470-471).

Taberî'nin anlatısına göre; Hârezmşâh'ın yaşadığı otorite sorununda üçüncü bir taraf daha vardır. Hâm Cerd Meliki denen kişi Hârezmşâh'ın düşmanları arasındadır. Kuteybe bizzat değil, kardeşi Abdurrahmân'ın komutasında bir ordu sevk ederek onu yenmiştir. Savaşta Hâm Cerd Meliki öldürülmüş, toprakları ele geçirilmiş ve askerleri esir alınmıştır. Tutsaklar Kuteybe'nin emriyle ve huzurunda Müslümanlar tarafından topluca katledilmişlerdir. Daha sonra Kuteybe, müttefiki olan Hârezmşâh'a kardeşini (Hurrezâd'ı) ve tüm muhaliflerini teslim etmiştir. Hârezmşâh kardeşini ve muhalifleri bizzat öldürmüştür ve onların mallarını ganimet olarak Kuteybe'ye vermiştir. Kuteybe b. Müslim bundan sonra el-Fîl şehrine gelerek Hârezmşâh'tan desteğinin karşılığında daha önce anlaştıkları ödemeleri ayrıca almıştır ve Hezâresb'teki askeri kampına geri dönmüştür.

Belâzurî ise hadiseyi kısaca şöyle özetlemiştir: *“Bunun üzerine Kuteybe, kardeşi Abdurrahmân b. Müslim'i Hurrezâd üzerine gönderdi. O (Abdurrahmân) onunla savaştı ve onu (Hurrezâd'ı) öldürdü. Ve 4000 esir aldı ve onları da öldürdü. (Kuteybe) Birincisini (büyük kardeşi) şart koştuğu üzere Hârezm Meliki olarak tayin etti”* (Belâzurî, 1987, s. 592).

A. N. Kurat (1948, s. 398-399), söz konusu olayları yukarıda üç farklı kaynaktan iktibas edilen kayıtları harmanlayarak anlatmıştır. Ayrıca o, “Hâm Cerd Meliki” denen şahsın Hârezmşâh’a düşman feodal beylerden biri olması ihtimalinden de söz etmekle birlikte Hâm Cerd Meliki denirken Hurrezâd’ın kastedildiği görüşündedir. Daha erken dönem araştırmacılarından Ed. Sachau (1873, C. 1, s. 27-28)’nun da “Hâm Cerd Meliki” ifadesiyle Hurrezâd’ı anladığı görülmektedir. İ. Hasanzâde (1390, s. 14) ise “Hâm Cerd Meliki” ile Hurrezâd’ı ayrı şahıslar olarak değerlendirmiştir ve Hâm Cerd’in Hârezm’de bir şehir değil, Hârezm’in monarşik sisteminde kraliyet ailesine bağlı ve Hârezmşâh’ın muhalifi derebeyi ailelerden biri olduğu iddiasının üzerinde durmuştur. Kanaatimizce Taberî’nin Hâm Cerd Meliki dediği kişi, Hurrezâd’dır ve Taberî’nin Hurrezâd’ın akıbeti hakkında öğrendiği iki ayrı rivayeti herhangi bir tenkide tabi tutmadan birbiri ardınca aktardığı anlaşılmaktadır. Nitekim Belâzurî’nin Taberî tarafından anlatılan Hâm Cerd Meliki üzerine Kuteybe’nin kardeşi Abdurrahmân’ı gönderdiği haberini aynı minvalde aktardığı ve Hâm Cerd Meliki yerine doğrudan Hurrezâd’ı zikrettiği görülmektedir.

Taberî’nin rivayeti Hurrezâd’ın Hâm Cerd adlı bir şehrin ya da bölgenin idarecisi olduğunu düşündürmektedir ancak mezkûr Hâm Cerd’in neresi olduğunu gösterecek herhangi bir delil bulunmamaktadır. A. N. Kurat (1948, s. 399), Hâm Cerd denen yeri tayin etmeye yönelik bir açıklama yapmamıştır fakat kaynakların Hârezm’in başkenti el-Fîl şehrini tanımlarken kullandıkları ifadelerin etkisinde kalarak Hurrezâd’ın el-Fîl üzerinde tahakküm kurmayı başardığını ve savaşın el-Fîl’de yaşandığını belirtmiştir.

Hârezm’in fethinden bahseden kaynaklar üç şehir ifadesini zikrederler. Belâzurî şöyle kaydetmiştir: “*Hârezm, hendeklerin kuşattığı üç şehirdir ve el-Fîl kenti onların en sıkı korunanıdır*” (Belâzurî, 1987, s. 591). İbn A’sem şöyle yazar: “*Hârezm, hendeklerin suyuyla kuşatılmış üç şehir idi*” (İbn A’sem, 1991, C. 7, s. 155). Taberî de benzer sözler söyleyerek şöyle yazmıştır: “*Hârezmşâh’ın şehirleri tek hendek ile kuşatılan üç şehirdir ve el-Fîl şehri onların en sıkı korunanıdır*” (Taberî, 1971, C. 6, s. 470). Birûnî ise mevzu hakkında daha net bir açıklama getirmiştir: “*Bu el-Fîr (el-Fîl); Hârezm şehri bölgesinde balçık ve kerpiçten kurulan, yükseklikte birbirine göre mütevali üç hisardan (oluşan) ve hepsinin üzerinde hükümdarların köşkleri (bulunan) kaledir*” (Birûnî, 2008, s. 41).

Mezkûr ifadelerden kaynakların “üç şehir” derken Hârezm bölgesinin başkentini tanımladıkları anlaşılmaktadır. Bu başkent içi suyla dolu tek bir hendek ile kuşatılan üç kaleden müteşekkil olarak tanımlanabilir. Belâzurî ve Taberî’nin kayıtlarından söz konusu hisarların en müstahkemine el-Fîl dendiği sonucu çıkmaktadır ancak Birûnî, üç hisarı da tek bir kale olarak kabul etmiş ve bir bütün halinde isminin el-Fîr olduğu bilgisini vermiştir. Öyle anlaşılıyor ki A. N. Kurat, mezkûr tanımlardan hareket ederek

Hurrezâd'ın başkenti oluşturan üç kaleden birine kapandığını, arda kalan iki kalenin Hârezmşâh tarafından Kuteybe'ye teslim edildiğini düşünmüştür. Fakat Hâm Cerd'in başkent el-Fîl'den ayrı bir yerleşim birimi ya da bölge olduğunu düşündürecek fikirler de bulunmaktadır. Konuyla ilgili olarak Rus arkeolog E. E. Nerazik'in bir açıklamasını kayda değer bulmaktayız:

Hârezm'in siyasi ve idari örgütlenmesini yalnız tahmin edebiliriz. Yedinci ve sekizinci asırlarda bağımsız yerel idarecilerin mevcudiyetine dair bazı nümismatik kanıtlar var. Örneğin Amuderya (Oxus)'nın aşağı mecrasındaki Kerder bölgesinden sikkeler gün ışığına çıkarılmıştır. Bu bölge Harezmliler yerleşimciler ve Sirderya (Jaxartes) bölgelerinden gelen göçmenler tarafından ele geçirilmişti ve buranın yöneticileri birkaç kez Hârezmşâh'ın tahtını gasp etmeyi başardılar. "Hâmcird'in Kralı" kuzey Hârezm'e hükmetmiş gibi görünmektedir. Hâmcird ve Ürgenç'in bir ve aynı yer olduğuna dair bir teori de vardır (Nerazik, 1996, s. 215).

Daha önce de ifade edildiği üzere İslâm fetihleri döneminde Hârezm'de feodal bir siyasi yapı söz konusudur. Taberî'nin aktardığı bir rivayette Hâm Cerd Meliki namıyla anılan Hurrezâd, mezkûr derebeylerden biri olmalıdır. Hâm Cerd ise İslâm hakimiyeti döneminde Hârezm'in en büyük ikinci şehri olarak tasvir edilen Cürcâniye (Gurgânc, sonraki ismi Ürgenç) gibi görünmektedir (İstahrî, 2004, s. 299; Hudûdü'l-âlem, 1983, s. 123; Makdisî, 1991, s. 288). Zira İbn A'sem (1991, C. 7, s. 155), Hârezm şehirlerinin ikisinin Kuteybe b. Müslim'e teslim edildiğini ve Hurrezâd'ın üçüncü şehirde kaldığını belirtmektedir. Müslüman ordusunun Hezâresb'te yerleştiği ve Hârezmşâh'ın el-Fîl'de egemen bulunduğu dikkate alınırsa bahsedilen üçüncü şehrin Hâm Cerd (Cürcâniye, Gurgânc, Ürgenç) olduğu anlaşılmaktadır. Görünüşe göre savaş yapılarak fethedilmiş olan Hâm Cerd'in ismi Müslüman fatihler tarafından Arapça bir isimle değiştirilmiştir ve Cürcâniye yapılmıştır. Hârezm halkı ise Hâm Cerd şehrine yerel lisanında Gurgânc adını vermiştir.

Kuteybe b. Müslim'in intikalinden sonra Hârezm'de meydana gelen çatışmaların ve Hurrezâd'ın bertaraf edilmesinin nasıl gerçekleştiğine dair Taberî ve İbn A'sem'deki anlatıların hangisinin gerçeği yansıttığını tespit etmemiz mümkün görünmemektedir. Her halükarda Kuteybe, müttefiki Hârezmşâh'ın hasımlarını ve muhaliflerini bertaraf etmiştir ve bu olaylar sırasında binlerce insanın ya Kuteybe ya da Hârezmşâh'ın eliyle öldürüldüğü her iki kaynak tarafından da ittifakla vurgulanmaktadır. Öldürülenlerin mallarını ganimet olarak aldığı ve yardımının karşılığında vadedilen ödemeyi de tahsil ettiği belirtilen Kuteybe b. Müslim, müttefiki ve vassal konumuna geçen Hârezmşâh'ı tahtında ibka ettikten sonra Hârezm'den hareketle Semerkand'a doğru bir sefer daha

tertiplenmiştir (Belâzurî, 1987, s. 592; Taberî, 1971, C. 6, s. 470-472; İbn A'sem, 1991, C. 7, s. 155-156).

2.4. İşbirlikçi Hükümdarın Öldürülmesi ve Asilerin Cezalandırılması

Hârezmşâh ile ittifak kurarak Hârezm'e tahakküm eden Kuteybe b. Müslim, geri dönmek yerine harekâtını Semerkand'a doğru sürdürmüştür. Bu sırada Hârezmşâh'a bağlı Hârezmli askeri birliklerin de Kuteybe'nin ordusuna katıldıkları ve Semerkand'a yapılan hücumlarda ön saflarda yer aldıkları kaydedilmektedir (Taberî, 1971, C. 6, s. 473-474). Öyle anlaşılıyor ki gerek Emevî ordusunun gerekse mahalli askeri güçlerin ayrılmasının da etkisiyle Hârezm'de isyan patlak vermiştir. Belâzurî bu olay hakkında kısaca şöyle kaydeder: *“Onun memleketinin halkı ona (Kuteybe'ye) ‘Şüphesiz o zayıftır’ dediler ve onun üzerine atıldılar ve onu öldürdüler”* (Belâzurî, 1987, s. 592). Belâzurî'ye göre Hârezmliler güçsüz olmasını gerekçe göstererek hükümdarlarını katletmişlerdir. Taberî ise Kuteybe b. Müslim'in Hârezm'de bıraktığı Müslüman temsilcilerini de dahil ederek bu isyanı daha detaylı bir şekilde şöyle anlatmaktadır:

Sonra (Kuteybe) Semerkand'dan ayrıldı ve Merv şehrine yerleşti. Onun Hârezm'de savaş işlerinden sorumlu amili İyâs b. 'Abdullâh b. 'Amr idi ve zayıftı. Oranın vergi sorumlusu Benî Müslim'in mevlası 'Ubeydullâh b. Ebî 'Ubeydullah idi. Dedi: Hârezm halkı İyâs'ı zayıf kabul etti ve ona karşı toplandılar. 'Ubeydullâh Kuteybe'ye mektupla haber verdi. Sonra Kuteybe, kışın 'Abdullah b. Müslim'i amil olarak gönderdi ve dedi: 'İyâs b. 'Abdullâh'a ve Hayyân en-Nebâti'ye yüzer sopa vur ve onları tıraş et! Benî Müslim'in mevlası 'Ubeydullâh b. Ebî 'Ubeydullâh'ı kendine bağla ve ondan dinle! Muhakkak o senin için vefalıdır.' ('Abdullâh b. Müslim) Hârezm'e bir merhale olana kadar ilerledi. Sonra İyâs'a sır verdi ve onu uyardı. Sonra o (İyâs), uzaklaştı. ('Abdullâh b. Müslim) Ulaştı, Hayyân'ı yakaladı, ona yüz sopa vurdu ve onu tıraş etti. Dedi: Sonra da Kuteybe 'Abdullâh'ın ardından el-Muğîre b. 'Abdullâh'ı askeriyle Hârezm'e sevk etti. ... el-Muğîre vardığında Hârezmşâh'ın katlettiklerinin oğulları geri çekildiler ve dediler ki 'seni tayin etmedik.' Sonra O (Hârezmşâh), Türk ülkesine kaçtı. el-Muğîre geldi, sonra esir aldı ve öldürdü. Geriye kalan kişiler onunla sulh yaptılar. (el-Muğîre) Cizye aldı ve Kuteybe'ye ulaştı (Taberî, 1971, C. 6, s. 480-481).

Yukarıda alıntılanan kayıtlardan Hârezmşâh'ın Kuteybe b. Müslim ile ittifakının neticesinde Hârezm'de gerçekleştirilen kıyımın halk nezdinde, özellikle öldürülenlerin evlatları arasında öfkeye neden olduğu anlaşılmaktadır. Hârezm'deki Müslüman amil ve memurların etkisiz kalmasının da tesiriyle başkaldıran asiler, Hârezmşâh'ın ülkeyi

terk ederek muhtemelen kuzeydeki Türk memleketine kaçmasına neden olmuşlardır yahut onu öldürmüşlerdir. el-Muğîre b. Abdullâh, ayaklanmayı bastırmıştır ve asilere ya esir almak ya da öldürmek suretiyle şiddetli bir ceza uygulamıştır. Akabinde geriye kalan insanlardan cizye vergisini toplamış ve yeni bir barış anlaşması yaparak bölgeyi terk etmiştir. Hârezmlî bilgin Bîrûnî, Kuteybe b. Müslim'in fetihten sonra gerçekleşen isyanın bastırılması ve alınan tedbirler hususunda daha farklı ve dikkat çekici olarak şu bilgileri vermektedir:

(Hârezm) Halkının irtidadından sonra Hârezm'i ikinci kez fethettiğinde Kuteybe b. Müslim, onlara Askacamûk b. Azkâcvâr b. Sabrî b. Sahr b. Arsamûh'u hükümdar olarak atadı ve onu şahlık için tayin etti. Vilâyet (egemenlik, devlet, yönetim, eyalet) kısırların soyunun elinden çıktı ve şahlık onlarda kaldı. Tarih, Müslümanların alameti olduğu üzere Hicrî (takvime) aktarıldı. Kuteybe b. Müslim; el-Hârezmî (Hârezmce) yazısını güzelleştiren, onların (Hârezmlilerin) haberlerini (bilgilerini ve tarihini) öğreten ve onların (alimlerin) katında olanları öğrenen kim varsa helak etti ve her şeyi lime lime parçaladı (Bîrûnî, 2008, s. 41).

İ. Hasanzâde (1390, s. 25)'nin de haklı olarak belirttiği gibi Bîrûnî; Hârezm halkı için irtidad kelimesine kullanırken İslâm dininden dönmek manasını değil, anlaşmayı bozup isyan etmek ve vergi ödemeyi durdurmak anlamını kastetmiş olmalıdır. Çünkü fethin hemen akabinde Hârezmlilerin büyük oranda İslâmiyet'i benimsemeleri kabule şayan ve pek olası değildir. Bîrûnî, isyanın bastırılmasından sonra Kuteybe b. Müslim tarafından Askacamûk b. Azkâcvâr'ın Hârezm hükümdarı tayin edildiğini belirtmiştir ki bu kayıt Belâzurî ve Taberî tarafından aktarılan Hârezm hükümdarının katledildiği ya da Türk memleketine firar ettiği bilgisini doğrulamaktadır. Öyle anlaşılıyor ki tayin edilen Askacamûk katledilen veya kayıplara karışan sabık hükümdar Azkâcvâr'ın bir oğludur. Bu suretle şahlık unvanı hanedanın uhdesinde kalırken fiili hakimiyet İslâm otoritesinin eline geçmiştir.

Bîrûnî'nin kaydı öldürülenlerin ülkenin eğitimli ve aydın kesimini teşkil ettiğine, yazılı dokümanların da bu ortamda imha edildiğine ve geçmişe dair her şeyin ortadan kaldırıldığına vurgu yapmaktadır. Bîrûnî (2008, s. 57), eserinin ilerleyen sayfalarında Hârezm halkının İslâmî dönemde yerel takvim ve gelenekler gibi geçmişe dair değerler ile ilgilenmemesinin ve cahilleşmesinin asli sebebi olarak Kuteybe b. Müslim'in tahsili olan kimseleri ve din adamlarını öldürmesini ve kitaplarını yaktırmasını göstermiştir. H. A. R. Gibb (2005, s. 60), Kuteybe b. Müslim'in Beykent, Şûman gibi fethettiği diğer şehirlerdeki benzer uygulamalarını ve şiddet gösterilerini de dikkate alarak Bîrûnî'nin kaydettiği malumatın doğru varsayılabileceğini haklı olarak belirtmektedir. Çağımıza

intikal edebilen İslâm öncesi devre ait Hârezmce yazılı dokümanların yok denebilecek kadar az olması ve arda kalanların tarih araştırmaları için çok da kullanışlı olmaması (Henning, 1965, s. 166-168) Bîrûnî'nin bahsettiği yıkımı ve imhayı doğrulamaktadır.

İranlı tarihçi İ. Hasanzâde (1390, s. 21-27), Hârezm'in fethi hakkında rivayetlere eleştirel bir şekilde yaklaştığı makalesinde Kuteybe b. Müslim'in harekâtını kendince farklı bir şekilde kurgulamıştır. Onun iddiasına göre; Kuteybe, Hârezm'i birincisi sulh ve ikincisi savaş yoluyla olmak üzere iki kez fethetmiştir. Sulh yapılan ilk fethin lideri, el-Muğîre b. Abdullâh ve harp yapılan ikinci fethin lideri Abdurrahmân b. Müslim'dir. Halk nezdinde hükmü zayıf olan ve Müslümanlarla savaşmaktan korkan Hârezmşâh, katlettiği hasımlarının çocuklarından çekinerek Türk yurduna kaçmıştır. Bu nedenle Kuteybe, adamlarından el-Muğîre b. Abdullâh'ı Hârezm'e göndermiştir. Hârezm'in el-Fîl adlı başkentine gelen ve muhaliflerin isyanını bastıran el-Muğîre, birçok esir almış ve halka haraç ve cizye vergisi yükleyerek Kuteybe'nin yanına gitmiştir. Müslümanlar ile sulh halindeki Hârezmşâh ise bu gelişmeden sonra başkentine dönmüş ve Kuteybe b. Müslim'in vassalı olarak hükmetmeyi sürdürmüştür. el-Muğîre b. Abdullâh'ın sözü edilen askeri seferi Hârezm'in sulh yoluyla ilk fethidir. Hârezmşâh'ın iktidarının zayıf olması, Müslümanlara vassallığı ve kendisine karşı çıkan yerel aristokrasiyi saldırgan bir şekilde öldürmesi Hârezm halkının nefretine yol açmıştır. Din adamları, dihkanlar ve meliklerden oluşan muhalif kesimler Hârezmşâh'ın kardeşi Hurrezâd'ın çevresinde toplanarak İslâm tahakkümüne karşıt bir hizip oluşturmuşlardır. Hârezmşâh'a sadık kalanlar ise İslâm egemenliğine taraftar durumdadırlar. Hurrezâd hakkında zorbalık, despotluk, gaspçılık gibi iddialar Kuteybe'nin de mensup olduğu Bâhile kabilesinden râvîlerin abartılı haberleridir ve akrabaları Kuteybe'nin hareketlerini haklı çıkarmaya yönelik tasarlanmıştır. Hâm Cerd Meliki ise Hurrezâd değil, Hârezmşâh'a rakip feodal beylerden biridir. Kendisine karşı ilkinden daha güçlü bir muhalefetin oluşmasından dolayı endişeye kapılan Hârezmşâh, vassalı olduğu Kuteybe b. Müslim'e haber vermiş ve destek istemiştir. Kuteybe de kardeşi Abdurrahmân'ı askerleriyle birlikte Hârezm'e sevk etmiştir. Abdurrahmân, Hâm Cerd Meliki'ni savaşta yenerek öldürmüştür. Diğer muhalif lider Hurrezâd ise yakalanarak öldürülmüştür. Ardından Kuteybe, Canğân'ın yerine Askacamûk'u Hârezm hükümdarı atamıştır.

Kanaatimizce İ. Hasanzâde kaynaklarda aktarılan rivayetleri kronolojiyi dikkate almadan birbirine karıştırarak, tüm anlatıları peşin hükümle güvenilir varsayarak ve rivayetlerin altında mutlaka bir art niyet ve dezenformasyon olduğunu zannederek kendince yeni bir kurgu yapmıştır. Onun anlatısı her ne kadar cazip gibi görünüyorsa da kaynaklardaki fethi dair kayıtların böyle bir kurguya elverişli olmadığı tarafımızca

düşünülmektedir. İ. Hasanzâde'nin iddiasını detaylı şekilde eleştirmek uzun süreceği ve tekrara neden olacağı için burada yalnız onun anlatısını özetlemekle ve görüşlerine katılmadığımız belirtilmekle yetinilmiştir. İ. Hasanzâde'nin görüşleri karışıklığa sebep olmaması için makalenin içinde değil, son sayfalarında değerlendirilmiştir.

Sonuç

Tarihi kaynaklar, Müslümanların 32-93/652-712 yılları arasında Hârezm'in fethi için altı kez teşebbüste bulduklarını bildirmektedirler. Birinci harekât el-Ahnef b. Kays tarafından 32/652 yılında, Belh'ten Hârezm'e kadar Amuderya Nehri'nin orta ve aşağı mecralarında hakimiyet kurmak amacıyla başlatılmış olsa da Hârezm'e ulaşılamadan yarıda kesilmiştir. er-Rebi' b. Ziyâd'ın Horasan valiliği sırasında, onun ordu komutanı Abdullâh b. Akîl'in 50-53/670-673 seneleri arasında tam olarak tespit edilemeyen bir tarihte Hârezm'i fethettiği kaydedilse de seferin Hârezmliler ile Müslümanlar arasında bir çatışma yaşanmadan sonlandığı anlaşılmaktadır. Hârezm mahalli idaresinin sınır boylarında tehdit oluşturan Abdullâh b. Akîl ile vergi vermek suretiyle sulh imzaladığı düşünülebilir. Ancak kaynakta elde edilen maddi kazanca dahi değinilmemiştir ki bu durum olayın gerçekliği üzerinde şüpheler oluşturarak haberin bir söylentiden ibaret olduğunu düşündürmektedir. Horasan Valisi Selm b. Ziyâd'ın 61-62/680-682 tarihli fethinin Hârezmlilere yüklü bir meblağ haraç ödetmekten başka bir getirisi olmadığını kaynakların ifadelerinden açıkça müşahede etmek mümkündür. Ümeyye b. Abdullâh tarafından Hârezm'in fethedildiğine dair bir cümlelik rivayet ise son derece belirsizdir. Son olarak Yezîd b. Mühelleb'in 85/704 yılında ordusuyla birlikte Hârezm'e girdiği ve Hârezmliler ile çok sayıda esir mukabilinde sulh yaptığı görülmektedir ancak esirlerin donmasına bağlı olarak harekâtı başarısız kabul edilebilir.

İslâm fetihleri döneminde üç yönü de geniş kumlu çöllerle ve kuzeyi Aral Gölüyle kuşatılmış dışarıya kapalı bir vaha görünümünde olan Hârezm bölgesi, Emevî iktidarı tarafından ele geçmesi zahmetli ve getirisi düşük ikincil bir hedef olarak görülmüştür. Bölgenin uluslararası ticaret yolları üzerindeki stratejik konumu ve önemi Emevîlerin dikkatini celp etmemiştir. Yezîd b. Mühelleb ile Haccâc b. Yûsuf arasındaki diyaloglar bu durumu açıkça yansıttığı gibi Kuteybe b. Müslim'in Hârezm'i fethi dahi Emevîlerin Hârezm'e bakışını ortaya koymaktadır. Nitekim Kuteybe b. Müslim; Hârezm'e bir plan ve hedef dahilinde saldırmamış, bilakis Hârezm'e yönelik hiçbir niyeti yokken Hârezm mahalli hükümdarının çağrısı ve teklifi münasebetiyle karşısına çıkan elverişli fırsatı değerlendirerek ve iç hadiselerin gelişim seyrine bağlı olarak bölgeyi kalıcı bir biçimde fethetmeye muvaffak olmuştur.

Kuteybe b. Müslim'in Hârezm'deki faaliyetleri hakkında kaynaklara yansıyanlar ciddi farklılıklar arz etse de tüm rivayetler göz önüne alındığında fetih sürecinin hangi şartlar altında ve nasıl gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Önceleri Azkâcvâr isimli mahalli hükümdarın muhaliflerini ve hasımlarını bertaraf etmek maksadıyla başlattığı süreç, Müslümanların Hârezm'e mutlak suretle hakim olmalarıyla sonuçlanmıştır. Kuteybe, Hârezm'i kesin olarak fethetme başarısını İslâm egemenliğine karşı çıkabilecek bütün kesimleri yok etmesi ve Hârezmli askeri güçleri orduya alması sayesinde kazanmıştır. Böylece bağımsızlığı arzulayabilecek iç kuvvetler tümüyle tüketilerek Hârezm pasifize edilmiştir. Hârezm'de ibka edilen ve varlığını İslâmî otoriteye borçlu olan mahalli idare ise fethi takip eden asırlarda Müslüman Horasan valileriyle uyum içinde çalışmıştır.

Kaynakça

- Ardel, A. (1992). Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası. *Türk Dünyası El Kitabı: Coğrafya-Tarih* (C. 1, s. 7-53). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Birûnî (2008). *el-Âsârü'l-bâkiye mine'l kurûni'l-hâliye*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye.
- Belâzurî (1987). *Fütûhu'l-büldân*. ('A. E. et-Tabbâ'a ve 'Ö. E. et-Tabbâ'a, Thk.). Beyrut: Mü'essesetü'l-Me'ârif Yayınları.
- Bosworth, C. E. (1997). Khwârazm. *The Encyclopaedia of Islam - New Edition* (C. 4, s. 1060-1065). Leiden: E. J. Brill Yayınları.
- Bulgakov, P. G. (1996). Khwarizm - Part Two: al-Biruni on Khwarizm. *History of Civilizations of Central Asia The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750* (C. 3, s. 227-236). (B. A. Litvinsky, Z. Guang-da ve R. S. Samghabadi, Ed.). Paris: UNESCO Yayınları.
- Fedorov, M. (2006). The Ancient Kings of Kwârezm Chronology and Succession. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 38, 347-354.
- Gibb, H. A. R. (2005). *Orta Asya'da Arap Fetihleri*. (H. Kurt, Çev.). Ankara: Çağlar Yayınları.
- Güler, Z. (2007). Rebî' b. Ziyâd. *İslâm ansiklopedisi* (C. 34, s. 498): İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Halife b. Hayyât (1985). *Târîh*. (E. Z. el-'Ömerî, Thk.). Riyad: Dâru Taybe.
- Hasanzâde, İ. (1390). Tahlîl-i İntikâdî-yi Rivâyethâ-yi Feth-i Hârezm. *Mütâla'ât-ı Târîh-i İslâmî*, 3(8), 9-32.

- Henning, W. B. (1965). The Choresmian Documents. *Asia Major*, 9(2), 166-179.
- Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib* (1983). (Minûçihri-i Sotûde, Nşr.). Tahran: Kitâbhâne-yî Tehûrî.
- İbn A'sem (1991). *Kitâbü'l-fütûh*. Cilt 7. ('A. Sirî, Thk.) Beyrut: Dârü'l-Edvâ'.
- İstahrî (2004). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- Kurat, A. N. (1948). Kuteybe Bin Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicrî 93-94-Milâdî 712). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 6(5), 385-430.
- Makdisî (1991). *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Kahire: Mektebetü'l-Medbüli.
- Nerazik, E. E. (1996). Khwarizm – History and Culture of Khwarizm. *History of Civilizations of Central Asia The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750* (C. 3, s. 212-226). (B. A. Litvinsky, Z. Guang-da ve R. S. Samghabadi, Ed.). Paris: UNESCO Yayınları.
- Rapoport, Y. A. (1991). Chorasmia Archeology and Pre-Islamic History. *Encyclopaedia Iranica* (C. 5/5, s. 511-516). Costa Mesa: Mazda Publishers Yayınları.
- Sachau, E. (1873). *Zur Geschichte und Chronologie von Khwârizm*. Cilt 1. Viyana: Buchhändler der Kais. Akademie der Wissenschaften Yayınları.
- Taberî (1971). *Târîhu't-Taberî*. Cilt 4-6. (M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Thk.). Kahire: Dârü'l-Me'ârif bi-Mısır Yayınları.
- Togan, Z. V. (1987). Hârizm. *İslâm ansiklopedisi* (C. 5, 1. Kısım, s. 240-257): İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Vainberg, B. I. (1977). *Monety Drevnego Khorezma*, (S. A. Trudnovskaya ve G. A. Fedorov-Davidov, Ed.). Moskova: Izdatelstvo Nauka Yayınları.
- Ya'kübî (2010). *Târîhu'l-Ya'kübî*. Cilt 2. (A. Mühennâ, Thk.). Beyrut: Şirketü'l-A'lemî Yayınları.
- Yılmaz, A. (2021). *Arap Fetihlerinden Büyük Selçuklu Hakimiyetinin Sonuna Kadar Tohâristan*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- www.karakalpak.com/stangeography.html Erişim Tarihi: 30.03.2022

Summary

The historical Khwārazm region was conquered in 93/712 by an Islamic army commanded by Qutayba ibn Muslim al-Bāhili, the governor of Khorasan of the Umayyads. On the other hand, written sources also contain information that Muslims organized five more military operations to conquer Khwārazm between 32-85/652-704.

The first of the campaigns to Khwārazm was organized in 32/652-3 under the command of al-Ahnaf ibn Qays al-Tamimi, one of the important commanders of the Khorasan conquests. Aiming to establish Islamic dominance in the middle and lower parts of the Amu Darya (Oxus) River, al-Ahnaf started an operation against Khwārazm by departing from Balkh. al-Ahnaf ibn Qays and his army, who had to interrupt the operation due to severe winter conditions during the campaign, had to return to Balkh and could not reach Khwārazm.

It is reported that the second campaign to Khwārazm was organized under the command of Abdallah ibn Akil al-Sakafi during the time of the governor al-Rabi' ibn Ziyād al-Harasi (50-53/670-673). According to accounts, Abdallah succeeded in the conquest, but it is understood that there was no conflict between the parties and that the Muslims returned with tribute and made a peace agreement.

Salm ibn Ziyād al-Sakafi, the Governor of Khorasan, commanded the third operation to Khwārazm between 61-62/680-682. This operation was also completed without any skirmish, and a treaty was signed with the Khwārazmians on the condition that they pay a large amount (400 thousand dirhams) tribute.

It is noted that the fourth military operation against Khwārazm was carried out between 74-78/694-698 by Umayya ibn Abdallah al-Umavi and that the region was conquered. But it is understood that there was no conflict with the Khwārazmians in this operation and that a peace treaty was signed by paying tribute.

The fifth action of the Muslims to Khwārazm was carried out by the Khorasan Governor Yazid ibn Muhallab al-Azdi in 85/704. It is known that Yazid took many prisoners during this operation and attempted to bring them to Marw. According to the sources, Yazid ibn Muhallab returned from Khwārazm in severe winter conditions. Muslim soldiers disseized the clothes of the prisoners in order not to freeze and they survived, but the prisoners froze to death. Thus, Yazid returned from the campaign without gaining any profit.

From the first five actions organized for the conquest of Khwārazm, it is understood that the Muslims regarded it as a secondary target that was difficult to capture and had low profits. This claim is proved by the dialogue between Yazid ibn Mühelleb and his chief Hajjaj ibn Yusuf al-Sakafi. It seems that the Khorasan governors of the Umayyads did not make a serious effort to conquer Khwārazm because it was surrounded by wide sandy deserts from three directions and there were no valuable targets to be struck around. The strategic location and importance of the region on international trade routes did not attract the attention of the Umayyads.

Qutayba ibn Muslim's conquest of Khwārazm occurred under very different conditions than the conquests of his predecessors. He conquered the region in cooperation with the Ruler of Khwārazm. Khwārazmshāh Azkājvār, who did not have authority in his country and was in a power struggle with his brother Khurrazādh, secretly offered to pay a large sum of money and become a vassal to Qutayba, on the condition that his opponents be eliminated, and his reign approved and invited him to conquer Khwārazm. Qutayba, who had no purpose for Khwārazm until then and was preparing a campaign against Samarkand, took advantage of this favorable opportunity and accepted the offer of the King of Khwārazm.

The King of Khwārazm gave misleading information to his entourage and the dignitaries of his country and prevented them from making defensive preparations by convincing them that the Muslims would not organize any campaigns against Khwārazm. Qutayba ibn Muslim, who took the Hazarasb fortress in the southern part of Khwārazm without difficulty by advancing the army, caught Khwārazmians by surprise, thanks to the maneuvers of his ally. Afterward, Qutayba, who used his army to eliminate the opponents of Khwārazmshāh Azkājvār, who was his ally, collected the payment offered earlier and continued his expedition from Khwārazm to Samarkand.

After the departure of Qutayba, an uprising began in Khwārazm. The King of Khwārazm, who murdered his opponents by collaborating with the Muslims, was killed by his own people during this rebellion, or he was forced to leave his country and flee to Turkestan. Qutayba ibn Muslim, who intervened in the region for the second time due to the rebellion, suppressed the revolt and severely punished the rebels. After the suppression of the uprising, Askajamūk, the son of the former ruler, was enthroned as the new vassal ruler of the Muslims. In the centuries following the conquest of Qutayba, Khwārazm remained under the rule of Islam and did not attempt independence.